

Selma Lagerlöfs sista texter

Fragment till en biografi över Sophie Elkan

LISBETH STENBERG

Selma Lagerlöf dog i Elkanrummet på Mårbacka, omgiven av Sophies tavlor och möbler. Vid hennes dödsbädd satt tillsammans med Gerda den trogna Valborg. Ett triangeldrama var slut.

Med denna kommentar avslutar Ying Toijer-Nilsson det urval brev från Selma Lagerlöf till Valborg Olander som hon 2006 utgav under titeln *En riktig författarhustru*. Ying Toijer-Nilsson hade tidigare, 1992, utgivit ett urval av Lagerlöfs brev till Sophie Elkan, *Du lär mig att bli fri*. Genom breven till Sophie och Valborg har vi som nutida läsare fått en unik möjlighet att träda in i ett annat känslomässigt universum än det som dominerat historieskrivningen under 1900-talet. Kärlek mellan kvinnor kunde vara en »lifsmakt«, något avgörande för livet, med inslag av passion, svartsjuka och vardaglig omsorg – som varje kärleksrelation (Stenberg 1998, 2007).

Selma Lagerlöfs förhållanden till sina väninnor visar oss den kvinnliga vänskapens och kärlekens värld. Den fanns och var accepterad under 1800-talet och kunde fortleva en bra bit in på 1900-talet. Hur vanlig den var kan vi inte veta. Att den förekom i borgerliga kretsar och även omfattade gifta kvinnor framgår när vi nu får fler och fler biografier som inte väjer för att skildra relationer mellan kvinnor som intressanta och viktiga. Offentliggörandet av Selma Lagerlöfs brev har fungerat som något av ögonöppnare för en bred allmänhet. Men det gäller att lyfta perspektivet från det enskilda livet, det biografiska, till det normativa. Annars kan lätt de personer som

lyfts fram få en stämpel som udda avvikare. Syftet med min forskning är att bidra till en förståelse av att normer för relationer och tillåtna känslor kan variera över tid.

Jag försökte i min avhandling om Selma Lagerlöfs liv och tidiga författarskap visa hur hon reagerade på den nya identitet som homosexuell som började spridas i kulturella kretsar under 1880-talet. Lagerlöfs barndom var relativt fri och tillåtande och när hon kom till Lärarinneseminariet i Stockholm och senare verkade som lärarinna i Landskrona rörde hon sig i kretsar där starka känslor mellan kvinnor förekom. Man kunde tala om »fruntimmers förälskelser« som något inte alltför ovanligt. I avhandlingen lyftes fram kärleksdikter Lagerlöf skrev under dessa år. De hade fram till dess legat dolda i Kungliga bibliotekets (KB) stora Lagerlöfsamling (Stenberg 2001).

När Lagerlöf mötte Elkan och denna så småningom avvisade den fysiska intimitet, som troligtvis varit ett oproblematiskt inslag i Lagerlöfs tidigare kärleksrelationer, blev Lagerlöf frustrerad. Det är då hon på allvar börjar grubbla över vem/vad hon är. Hon kallar sig »Namnlös« och kämpar med »vilddjuret« inom sig och diskuterar om »ogräset« måste utrotas (Stenberg 2001, s. 338-364). Sophie Elkan rörde sig i kultureliten både i Sverige och på kontinenten. Där hade hon troligtvis kommit i kontakt med de nya idéerna om att intimitet mellan kvinnor kunde betraktas som en identitet och vara något stark tabubelagt. Även Strindberg rörde sig i kretsar i Paris och Berlin där han tidigt snappade upp ord och begrepp för något nytt. Eva Borgström har visat hur han använde ord som pervers, tribad, lesbia och grecicism för att beskriva det som någonting »mot naturen« (Borgström 2008, s. 187f). För Strindberg skulle kvinnan vara moder och madonna. När kvinnor sökte sig ut i offentligheten och konkurrerade med männen t.ex. som författare angrep han dem för att vara onormala och inte riktiga kvinnor. Sådana emanciperade kvinnor var Strindberg en aktiv motståndare till hela livet.

Den här artikeln vill visa att Selma Lagerlöfs känslor för Sophie Elkan var en »lifsmakt«, en livslång kärlek. Jag vill även problematisera hur den nya

1901

Mötet med
Valborg Olander

I Falun mötte Selma seminarieadjunkten Valborg Olander. De blev förälskade och här var det fråga även om en fysisk sexuell relation. Sophie Elkan blev svartsjuk och rädd att förlora Selma som försökte hålla kvar dem bägge.

identitet, som avvikande, som Elkan och Lagerlöf hade att förhålla sig till, fungerade tillsammans med Sophie Elkans judiska börd. Som kvinna och judinna hade hon redan två identiteter som marginaliserade henne och som hon strategiskt var tvungen att hantera.

Sophie Elkans död och eftermäle

Inför en eventuell vetenskaplig utgivning av Selma Lagerlöfs skrifter har jag haft möjlighet att gå igenom alla opublicerade texter som finns av Selma Lagerlöf i KB. Tidigare hade jag inventerat och förtecknat de tidiga dikterna och fick nu en överblick över hela författarskapet. Det visade sig då att det även från slutet av Lagerlöfs liv finns mycket som aldrig publicerats eller ens uppmärksamrats av forskningen. Här lyfts fram ett av flera stora projekt som blev oavslutat: den biografi över Sophie Elkan Selma Lagerlöf skrev på fram till sin död i mars 1940.

Selma Lagerlöf påbörjade biografien ganska snart efter Sophies bortgång 5 april 1921. Hon hade då fått en förfrågan från redaktören för *Ord och Bild*, Karl Wählin, som önskade en artikel om Elkan. Lagerlöf började med att skriva om Sophies barndom och släktens historia. Efter några försök bad hon Jeanna Oterdahl, en yngre väninna till dem båda, skriva i hennes ställe. Då den artikeln publicerats skrev Lagerlöf och tackade Oterdahl. Hon beskriver då vad som kommit henne att avstå från uppdraget:

Men sedan kommer det svåra, det som gör att pennan faller ur handen, då jag börjar skriva. Den inre historien, hennes förhållande till de närmaste, den stora kärlekshistorien, som berättas överallt i novellerna, men som man inte för ännu levande personers skull vågar häntyda på. Hennes och mitt förhållande, vad allt detta är svårt. (Citerat efter Afzelius 1945, s. 416ff, novellerna som nämns är Elkans)

I november 1939 tog Lagerlöf upp projektet igen. Hon skriver till Ida Bäckman »Under dessa veckor har det mer och mer kommit för mig som en plikt att skildra henne« (Afzelius 1945, s. 417). Från denna tid finns 45 sidor

1901–02
Jerusalem

En notis i pressen om en grupp från Näs som blivit frälsta och utvandrat till Det heliga landet satte Lagerlöfs fantasi i rörelse. Under en stor resa till Orienten och Jerusalem med Sophie studerade hon miljön. Romanen utkom i två delar 1901–1902.

Selma Lagerlöfs framgång var nu definitiv och hon hyllades entusiastiskt. Boken handlar om samhällsgemenskapen och dess framtid. Hembygden och arbetet blev något som kunde förena i en orolig tid.

manuskript samt ungefär lika många sidor i två anteckningsböcker. Några av berättelserna är desamma som de som påbörjades 18 år tidigare. Två av texter publicerades postumt. De har behandlats av Eva Helene Ulvros i hennes biografi över Sophie Elkan där hon ger en fin bild både av Sophie och de svenska judarnas villkor i Sverige. Jag följer här Ulvros för en kort presentation av Sophie Elkan.

Släktens anfader Moses Salomon var en av de första judar som fick bosätta sig i Sverige. År 1779 kom han till Marstrand. Släkten flyttade senare till Göteborg. Under hela 1800-talet spelade judiska affärsfamiljer en stor roll både ekonomiskt och kulturellt i Göteborg. De flesta judar hade en stark vilja att anpassa sig till det svenska samhället men de omgärdades av många restriktioner. De fick från början t.ex. bara bosätta sig i vissa städer och där enbart på vissa gator. När judiska barn fick tillträde till svenska skolor var det viktigt för deras möjlighet att få kontakter utanför den egna gruppen. Sophie föddes 1853 som det andra barnet till Alexander Salomon, porslins-handlare, och Henriette, född Abrahamson. Fadern var 53 år och modern 34 när Sophie föddes. Moderns släkt hade drabbats av en ekonomisk katastrof men Henriettes bror August Abrahamson hade framgång och grundade slöjdseminariet Nääs 1872.

Sophie sattes i fru Brueneschs privatskola men upplevde den första skoltiden som svår och vägrade att anpassa sig. Desto bättre trivdes hon som »hofpoet« i en krets av judiska familjer som umgicks intensivt. Sophie kallades Sapfo av ungdomarna som under det livliga sällskapslivet medverkade med framföranden och upptåg av olika slag. Eva Helene Ulvros, som gått igenom bevarade brev från Sophie till alla hennes anhöriga, beskriver henne i tonåren som bildningstörstande och begävad.

När Sophie var 17 år träffade hon sin kusin Nathan Elkan som då var 36 år. Tycke uppstod och de gifte sig och fick en flicka, Kerstin. Då Nathan drabbades av tbc sökte de sig till Sydeuropa i jakt på ett varmare klimat. Men julen 1879 dog både Nathan och Kerstin. Sophie Elkan gick efter detta svåra slag svartklädd resten av livet. Tillbaka i Göteborg, 27 år gammal och välbeställd

1903**Herr Arnes
penningar**

En rysare om ett brottsfall, ett massmord under 1500-talet, är enligt många Lagerlöfs mest stilistiskt perfekta verk. Det handlar om en moralisk konflikt mellan förbjuden kärlek och hämnd.

änka, började Sophie så småningom skriva och resa flitigt på kontinenten. Hon umgicks nära med ledande personer i kultureliten som Karl Warburg, vars maka Betty var en av Sophies närmaste vänner.

På nyåret 1894 mötte Selma Lagerlöf, som debuterat 1891, sin författarkollega Sophie Elkan för första gången. Hon blev blyxtförälskad. Gick fram till den svartklädda Sophie, lyfte på hennes flor med orden »Ni är mycket vacker och jag vet att vi kommer att bli vänner«. Resten av deras kärlekshistoria kan vi följa i deras öppen hjärtiga korrespondens och i Eva Helene Ulvros biografi. Men alla pusselbitar har inte varit tillgängliga. Ulvros har troligtvis inte känt till de fragment till biografi över Elkan som Lagerlöf skrev. De två berättelser som publicerats, »Judeungen« och »Söndagsmiddag«, refererar hon. Hon beskriver även hur Selma Lagerlöf, då hon på nytt tog tag i biografin 1939, förberedde sig genom att läsa igenom alla Sophies böcker på nytt (Ulvros 2001, s. 32f).

I »Judeungen« betonar Lagerlöf hur »lilla Soffi Salomon« såg sig som en svensk flicka. Hon bodde i Sverige och hade läst och kunde utantill hela Frithiofs saga, Fänrik Stål och andra dikter. Hon älskade Engelbrekt, Gustav Vasa och andra svenska kungar. Men en dag ropar en pojke »judeunge« efter henne när hon är på väg hem från skolan. Hon rycker av honom mössan och berättar stolt för jungfrurna hemma om sin seger över gatpojken. Då säger jungfrun Betty: »Men tänk nu, Soffi, om det inte var något öknamn, tänk om det var riktigt!« Då rusar Soffi gråtande in till sin mamma som börjar berätta judarnas historia (Lagerlöf 1945, s. 235ff).

I »Söndagsmiddag« är Soffi sex år. Det är en kall vinterdag i Göteborg och isen har lagt sig på kanalerna där folk samlas och åker skridskor. Även lilla Soffi och hennes mor njuter av vädret. Isen är säker men på ett ställe har någon tagit upp en tallriksstor vak. Soffi får höra att en pojke dränkt en kattunge där. Hon lyckas då pressa sig ner i hålet för att rädda kattungen. Hon dras upp av en polis. Mamman har sagt att de måste tala om Soffis tilltag för fadern. Vid middagen väntar hon med bävan på hans reaktion. Modern berättar episoden men säger inte vem den lilla flickan var. Hoppet

1904**Kristuslegender**

I skenbart enkla berättelser speglas episoder i Jesus liv. På olika sätt gestaltas kärlekens under. En del bygger på legendstoff annat är helt Lagerlöfs egna motiv. Här finns mycket kvar att utforska kring de nya symboler hon skapar!

tänds då hos Soffi. Men fadern utbrister »Det var min Fia!« Alla börjar skratta. Lagerlöf slutar historien med att konstatera att Sophie Elkan aldrig glömde händelsen och den förödmjukelse hon känt över att alla förstod att hon var den enda flicka i Göteborg som skulle kunna göra något »så dumt« (Lagerlöf 1945, s. 237-241).

Fragment av familjehistorien

Bland de opublicerade texterna finns en fullständig berättelse. Lagerlöf skrev den 1939 och den handlar om hur födelsedagar firades i familjen. Ett tecken som Sophie lär sig tyda är att det ställs till med storbak av en »butterkuchen«. Så sker vid ett speciellt tillfälle och Sophie anar inte att det är henne förberedelserna gäller. Hon får t.ex. prova en klänning som mostern säger sig sy till en främmande flicka. När hon sedan får klänningen blir hon så arg att hon slänger den över det festligt uppdukade födelsedagsbordet och ställer sig med ansiktet mot väggen. Långt om länge blir hon god igen då Betty berättat om hur modern en födelsedag varit så fattig att de inte ens kunnat baka en butterkuchen. Sophie överraskar sedan alla med att vara ytterligt vänlig resten av dagen.¹

Både från 1921-1922 och från 1939-1940 finns flera texter som illustrerar hur svartsjuk lilla Soffi var på morbror August som var den som stod modern närmast. Ett fragment i en anteckningsbok från den första tiden börjar »Lilla Sophie Salomon kommer hemspringande från skolan«. Hon är ivrig och vill berätta något som hänt. Hon springer in i moderns salong där denna, Jetta, talar med sin bror. Modern säger åt Sophie att vänta. Sophie försöker bryta in i samtalet men då hon inte lyckas går hon in i ett annat rum och sätter ilsket nålar i en nåldyna. När morbrodern gått kommer modern in till Sophie. Hon förklarar att det var morbrodern som räddat dem från fattigdom och beskriver sin egen uppväxt. Texten är skriven med nerv och innehåller fina porträtt både av Sophie och av modern.²

I samma anteckningsbok finns en annan fortsättning på episoden »Den lilla fortsätter att sticka in nålarna « Här får Sophie tänka vad modern ska

1906-07

Nils Holgerssons resa i Sverige

Av Sveriges allmänna folkskollära-reförening fick Lagerlöf i uppdrag att skriva en geografibok för folkskolan. Tillsammans med Sophie företog hon resor i Sverige för att studera alla delar av landet. Valborg, som varit med och initierat

projektet, fick stanna hemma. Det blev ett konstnärligt lyckokast, hennes internationellt mest spridda bok och en god affär.

säga, det har hon hört hundra gånger. Men modern berättar istället om en annan av sina bröder, som varit försvunnen men nu skrivit ett brev. Han bor i England och är målare och ska komma nästa vecka med sin dotter, som även hon är målare.³

När Selma Lagerlöf fortsätter berättelsen om morbror August 1939-1940 får vi flera pusselbitar till Sophies inre historia och hennes känslor för familjen. Första gången August har med sig sin fru, moster Euphrosyne, kommer denna in som ett yrväder. Sophie som alltid har slängt de dockor hon fått av morbror August i golvet låter sig tjusas av frun som varit operasångerska. Berättelsen slutar lite tvärt.⁴

Det sista Selma Lagerlöf skrev finns i anteckningsbok nr 27. På insidan av pärmen anges att det svarta vaxdukshäftet inköpts i Sunne i februari 1940. Här får berättelsen – om hur Jetta, modern, alltid avbröt sina samtal med dottern då hennes bror kom på besök – ett inslag som väcker läsarens nyfikenhet. Det står att Sophie var mest ledsen då berättelser från moderns fattiga liv i ungdomen avbröts. Det gällde särskilt om det handlade om en ung vacker man som de haft som hyresgäst i ett vindsrum.⁵

Om Sophies väsen

Den av de fragmentariska berättelserna som bäst lyckas fånga Sophies väsen finns under rubrikerna »Fänrikens marknadsminnen« och »Porslin«. Den första skissen är skriven 1922 och börjar »Dystert gråväder över staden«. En scen med Sophie i Brueneschska skolan beskrivs. Hon får läsa »Fänrikens marknadsminnen« högt och gör det så att kamraterna skrattar. Episoden blir en presentation av skolan, av Sophies intresse för litteratur och den utvecklar bilden av Sophie som humoristisk och odygdig.⁶

Under rubriken »Porslin« finns en utförligare version av högläsningen i skolan skriven 1939-1940. Här inleds berättelsen med en sekvens om hur Sophie ibland känner sig som en av de porslinsfigurer som säljs i faderns affär. Hon ser även kamraterna som sådan. Hon måste då få dem att reagera. Berättelsen avslutas med att hon får en tillsägelse. Men modern inser sam-

1907

Ekonomiska framgångar

Efter sina framgångar köpte Selma Lagerlöf en gård i Falun och byggnaderna på Mårbacka. Hon hade skapat symboler som väckte starka känslor för landet. Men hennes insatser i det nationella projektet innebar inte att hon avgränsade det svenska från det Andra. Istället pläderade hon

för medkänsla och bred tolerans. – Vårstingen Nils lär sig att respektera djur och människor och Ingmar Ingmarsson i Jerusalem lär sig ett nytt sätt att »bli en riktig karl« på. Idéerna överensstämde med den tidiga kvinnörelsens strävan att förändra uppfattningen om maskulinitet.

manhanget – att Sophie hellre sett att fadern haft ett annat yrke. Modern berättar då släkthistorien om hur hennes familj utsatts för en katastrof då morfaderns skepp gått under. Det var fyllt med varor som skulle säljas.⁷ Här finns en nyckel till Sophies väsen som Selma Lagerlöf lyckats gestalta så att porslinsfigurerna kan läsas symboliskt. Porslinet kan tolkas som de konventioner och den uppfostran som ska disciplinera de högborgerliga flickorna. Men Sophie gjorde uppror.

Inledningar och tilltal

Kraften i Lagerlöfs sista skisser kom troligtvis från den andliga närhet till Sophie hon lyckades skapa hösten 1939. Ett utkast i en anteckningsbok innehåller ett gripande direkt tilltal:

Kära Sophie Elkan
Vill du stå bredvid mig då jag
Kära Sophie Elkan⁸

På sidorna i övrigt finns ett mer sakligt utkast till inledning på biografen. Under rubriken »Sophie Salomon« upplyses kortfattat om familjen och Sophies födelse. Sen följer den karaktäristiken av Sophie att hon inte kunde ha tråkigt och ständigt råkade i svårigheter.

Även i andra av de sena manuskripten finns ett direkt tilltal: »Kära Sophie Elkan, jag såg dig ju aldrig, förrän du redan var en fyrtio år gammal och alldeles fullfärdig världsdam.« Sen beskrivs hur Sophie brukade berätta.⁹ På ett ställe finns följande invokation:

Du döda, du saknade, kom till min hjälp, viska i mitt öra vad du vill att jag skall skriva. Styr min penna nu då jag vill leta mig fram på obekanta stigar. Dröj inte borta i det främmande, ljuvliga hinsides. Sophie Elkan! Kom stanna i min närhet!¹⁰

Bland försöken från 1921-1922 finns som kontrast tre olika anslag till inledning, men inget där Sophie tilltalas direkt och blir textens »du«. En text

1909

Nobelpriset

Efter spekulationer under flera år tilldelades Selma Lagerlöf som första kvinna Nobelpriset i litteratur. En stor kvinnofest med över 1 200 deltagare hölls för henne på Grand Hotell Royal. Hon var något av ikon för den breda kvinnorörelsen som

kunde samlas kring henne. – En svensk kvinna hade inte rösträtt men kunde få Nobelpriset.

börjar: »En mycket rikt utbildad ande [] sökte sig den 3 januari år 1853 ner till jorden«. Så följer en karaktäristik av Sophies »ande«, hennes snabbhet i känsla och tanke, hennes fumlighet vid vardagliga sysslor samt hennes inneboende kunskap om etikett. Dessutom tecknas hennes familj där hon både var en främmande fågel och passade in. Texten ger en fin beskrivning av Sophies väsen. Idéer om både reinkarnation och det undermedvetna nämns men är inte dominerande.¹¹

Senare i samma anteckningsbok finns rubriken: »April i fjol i Göteborg«. I texten beskriver Lagerlöf hur hon efter Sophies död sitter i hennes arbetsrum och ser på tingen runt omkring sig – den sista bok hon älskade, Harriet Löwenhielms dikter, skrivmaskinen hon skaffat när hon fick grå starr. Där finns också ett porträtt av modern och beskrivningen av detta leder till ett nytt stycke inlett av orden: »För att börja från början.« Därefter vidtar en berättelse om moderns liv som slutar tvärt.¹²

I anteckningsboken från 1922 finns slutligen en inledning där Selma Lagerlöf börjar med att påminna om sin egen berättelse om Ruben och utifrån honom berättar Sophies släkthistoria på mödernet. Därefter följer berättelser om Sophie och särskilt hennes nära förhållande till sin mor. Det hela slutar mitt i en presentation av Nääs. Texten är saklig och mindre fängslande än de övriga som har mer litterär karaktär.¹³

Selma Lagerlöfs försök att skriva Sophie Elkans biografi efter hennes död 1921 var ett uppdrag hon fick och utkastet från den tiden återger episoder som Sophie säkert många gånger berättat för Selma Lagerlöf. Lagerlöf hade svårt att skriva de sista åren av sitt liv. De krav som ställdes på henne från olika håll, att uttala sig och att representera i officiella sammanhang, tyngde. Men i sina allra sista texter verkar Lagerlöf återfått sin kreativitet. Att hon kunde gestalta Sophies väsen på ett träffande sätt visar att hon behöll sin unika symbolskapande förmåga till slutet. Fragmenten om Sophie Elkan har två drag som gör att de är särskilt intressanta. För det första syns en politisk ambition att lyfta fram antisemitismen som något som påverkade Sophies uppväxt. Genom att teckna ett positivt porträtt av Sophie, vid den tid då

1911**Liljekronas
hem**

För sina prispengar kunde Lagerlöf köpa tillbaka hela Mårbacka. Hon blev lantbrukare och entreprenör. Åter på hemgården skriver hon Liljekronas hem. Romanen har motiv från Mårbacka och släktens historia.

nazismen satte förföljelserna mot judar i system, försökte Lagerlöf skapa en motkraft till de schabloner av judar som förekom även i Sverige. Jag kommer att behandla denna politiska aspekt av Lagerlöfs projekt men jag vill först dröja lite vid något som blir helt uppenbart när man läser de sena texterna. Kärleken till Sophie Elkan var verkligen en »lifsmakt« för Selma Lagerlöf.

Ett rikt liv i kärlek

Selma Lagerlöf hade två kärleksrelationer med kvinnor som var viktigare än andra. Att hon var passionerat förälskad både i Sophie Elkan och Valborg Olander då hon inledde relationerna framgår av de brev hon skrev. Efter att nogha ha gått igenom de bägge brevväxlingarna skriver Ying Toijer-Nilsson att de beskriver samma kurva:

Överhettade till en början går breven så småningom över i en lugnare fas, en spegel av det dagliga livet.

Men där upphör likheten. Den nerviga intellektuella Sophie lockade fram en spontanitet, en bitsk humor hos Selma. De tillhörde ju också samma kretsar: författare, som de båda kände, karakteriserades och karikerades i breven, deras verk analyserades och kritiserades.

Valborg blev den trygga vardagen, den outtröttliga hjälparen. Breven till henne blir mer och mer praktiska: bankaffärer som skulle skötas, brev skrivas och renskrivas (tysk och fransk korrespondens går genom Valborg), manus granskas och renskrivs, korrektur kontrolleras, ja, även festmat beställs på NK. (Toijer-Nilsson 2006, s. 6)

Lagerlöf älskade och behövde både Sophie och Valborg. Hon kunde eller ville inte välja mellan dem. Men hennes hemlighetsmakeri och försök att hålla dem åtskilda var kanske det som var det värsta för de båda inblandade. Men det visar att Selma Lagerlöf var en ganska vanlig människa. Hon hade svårt att klara ut sina nära relationer utan att såra eller skada någon. Under olika skeden av Lagerlöfs liv hjälpte både Sophie och Valborg henne att utvecklas som människa och författare. Sophie öppnade världen och författarkretsarna för henne samtidigt som hon lät sig dyrkas och älskas. Valborg

1912

Körkarlen

En resa till Finland, S:t Petersburg och Moskva 1912 blev ett triumftåg. Denna gång var det Valborg som följde med på resan. Samtidigt utkom en märklig roman – Körkarlen. Den utspelade sig i arbetarklassen och var ett inlägg mot tbc. Hur kärleken mellan drinkaren och hustru-

plågaren David Holm och den änglalika slumssystemen Edith ska förstås kan tolkas olika. Är det en erotisk dragning eller medmänsklig kärlek? Liksom i många andra romaner av Lagerlöf handlar det om känslor på gränsen till att vara tabu.

i sin tur älskade och dyrkade Selma och satte hennes intressen främst och vem skulle inte behöva en riktig författarhustru! Det gjorde verkligen Selma Lagerlöf då alla officiella plikter efter Nobelpriset och invalen i Svenska Akademien hotade att sluka all hennes tid. Båda relationerna var livsavgörande och bidrog till att göra Selma Lagerlöfs liv rikt på känslor och kärlek. Hon var långt ifrån den »snödrottning« den danske forskaren Henrik Wivel försökt göra henne till (Wivel 1990). Att på det sätt han gör i sin biografi reducera en av våra största författare och människokännare är ett närmast oöverträffat exempel på fördomsfullhet och heteronormativt tänkande.

Men inte bara Selma Lagerlöf har behandlats förringande i forskningen. Eva Helene Ulvros beskriver hur bilden av Sophie Elkan som en hysterika med ett negativt inflytande på Lagerlöfs författarskap länge dominerade. Samtidigt glömdes Elkans eget författarskap bort. Det är den biografi över Lagerlöf som Elin Wägner gav ut 1942–1943 som lagt grunden för den negativa bilden av Elkan. Ulvros betecknar bilden av Elkan där som »raljant och nedlåtande« och är inte främmande för att se en orsak till detta i de starka antisemitistiska strömningar som fanns i Sverige under 1940-talet. Jeanna Oterdal reagerade direkt på bilden av Sophie och hävdade även att svartsjuka från Valborg Olanders sida låg bakom. Det var Olander som efter Lagerlöfs död talade med Wägner och hjälpte henne få tillgång till material till biografin. Den första bilden av Elkan har varit svår att förändra även om forskare som Ying Toijer-Nilsson och Vivi Edström försökt. Så sent som

1990 kunde Wivel beskriva henne som »en exentrisk hysterika« (Ulvros 2001, s. 15–25). Först Ulvros egen biografi torde för alltid ha ändrat på bilden av Sophie Elkan. Där framtonar hon som en framstående yrkeskvinna och historiker samt som både politisk och kvinnopolitiskt intresserad.

Politik, plikt och kärlek

När Selma Lagerlöf tog upp sitt arbete med att skriva Sophie Elkans biografi igen hösten 1939 skrev hon att det »mer och mer kommit för mig som en

1914

Kejsaren av
Portugallien

Dotterns födelse blir ett under för backstugusittaren Jan i Skrolycka. Kärleken till henne väcker honom till känslomässigt liv men får honom också att förlora förståndet. En bok om kärlek, lidande, offer och försoning.

plikt att skildra henne«. Andra världskriget hade brutit ut i början av september och kristallnattens övergrepp mot judar aktualiserade troligen Lagerlöfs rädsla för den antisemitism som hon var helt klar över att nazismen och Hitler stod för. Redan i samband med Lagerlöfs 75-årsdag 1933 hade hon utsatts för påtryckningar från tysk sida. I *Höst*, som utgavs det året, fanns novellen »Skriften på jordgolvet«. Den utgavs även i ett separatträck som såldes till förmån för intellektuella flyktingar. Gesten att stödja insamlingen ledde till att Lagerlöf uppmanades att inte ge stöd till judar. Då hon stod fast vid sitt beslut förbjöds en planerad hyllning i tysk radio på hennes födelsedag. Även två iscensättningar av hennes verk stoppades och en kampanj mot henne inleddes i pressen. Lagerlöf kommenterade detta till Elisabeth Grundtvig:

Jag väntar mig efter detta att få mina böcker brända på bål, och det gör mig ju ont, därför att jag har så många vänner och så stor läsekrets därute, men det är ju omöjligt att inte på något sätt demonstrera. Och naturligtvis har jag tänkt på Sophie Elkan.¹⁴

Berättelsen »Judeunge« var den sista text Lagerlöf fullbordade. Nils Afzelius som utgav den postumt påpekar i sin kommentar att till denna text finns inga förarbeten från tiden 1921–1922. Han anser den tydligt inspirerad av judeförföljelserna i Tyskland och tror att hela händelsen kan vara fritt uppfunnen: »i utkasten från 1922 skriver S.L. uttryckligen att Sophie Elkan inte hade erfarenheter av judehat. Det ser nästan ut som S.L. till slut hade tänkt sätta det märkliga kapitlet först i boken« (Afzelius 1945, s. 418).

Genom sin kärlek till Sophie Elkan kom Selma Lagerlöf att leva sig in i judarnas situation och hon reagerade skarpt på utslag av diskriminering. I många brev syns det hur hon försöker få Elkan att skriva om sin judiska bakgrund. Hon hade ju själv använt de berättelser hon hört under sin uppväxt när hon fann sin egen stil och kunde skriva *Gösta Berlings saga*. Hon rådde alltså Elkan att behandla sina egna och sin släkts berättelser för att på ett liknande sätt låta sin »innervarelse«, sina djupaste känslor, mer prägla hennes skrivsätt. I *Osynliga länkar* skrev Lagerlöf själv en novell, »Morbror

1915**Troll och
människor**

En novellsamling med berättelser som »Bortbytingen« – om vikten av att älska även den som är annorlunda. Som alltid en plädering för kärlekens makt.

Ruben«, utifrån en av de historier Sophie berättat för henne. I ett brev skriver hon: »Jag är så glad åt den där judehistorien, glöm nu inte bort den. Lägg bara in den i hjärnan och låt den sköta om saken, när den så fått allt klart, kommer du att skriva ditt mästerverk.«¹⁵

Under åren fortsatte Lagerlöf att föreslå judiska teman för Sophie.¹⁶ Men Elkan skrev istället sina stora böcker om missförstådda eller olyckliga svenska män, John Hall, Ankarström och kung Gustaf IV Adolf. Men varför ville eller kunde Elkan länge inte behandla judiska motiv explicit? Jag tolkar Sophie Elkans val att främst skriva om etniskt svenska män som ett utslag av hennes assimilationsstrategi. Som judinna kände hon att hon hela tiden behövde bevisa sin svenskhet. Annars skulle hon riskera att sticka ut och kanske till och med utsättas för förföljelser. Att dessutom skriva historiska romaner innebar ett försök att distansera sig från genrer som ofta förringande kallades damromaner. Ulvros anger, som Elkans eget motiv att vägra skriva om judar, att hon var rädd för att det bara skulle intressera judiska läsare. Hon ville skriva för alla (Ulvros 2001, s. 233).

Flera män av judisk börd var framgångsrika inom forskning och kultur kring sekelskiftet 1900. Karl Warburg och Henrik Schück skrev den svenska litteraturens historia, Eli Heckscher skrev Sveriges ekonomiska historia. Deras strategi kan liknas vid Elkans. De fördjupar sig i svensk historia istället för att föra fram en judisk historia. Jonathan Freedman ger i *The temple of culture* exempel på hur man inom Judiska kulturstudier försöker förstå hur judar kunde skapa och förhandla sig till positioner i kulturlivet i USA. Den kultur som öppnades med medelklassen erbjöd ett nytt utrymme – judar var de första in på fältet. Freedman kallar strategin »assimilation-genom-kultur« (Freedman, 2000, se även Ulvros 2001, s. 43).

Marginaliseringens mekanismer

Det är uppenbart att Sophie Elkan kände till och var rädd för att påföras eller anta en identitet som avvikande och lesbisk. För henne var det extra viktigt att upprätthålla en normalitet. Hon hade inte råd att blotta sig för kritik för

1918

Bannlyst

Genom att ställa kannibalism mot krig ville Lagerlöf göra ett inlägg mot våldet. Temat rör skuld och skam. Men var kannibalism det enda mänskliga beteende som kunde väcka avsky och äckel? Ännu finns ingen läsning av romanen som

ställer frågor om hur Lagerlöfs egen avvikande sexualitet kan finnas som en tolkningsram.

ett beteende som kunde användas för att misstänkliggöra henne. Förutom sitt kön hade hon med sin judiska bakgrund redan en problematisk identitet att hantera. Den judiska bakgrunden var inte något hon kunde välja bort. Att skriva om egna erfarenheter i relation till sitt judiska arv var svårt för henne. Antisemitismen i Sverige var utbredd kring sekelskiftet 1900 och den avtog inte utan vann hela tiden i spridning inte minst inom kulturkretsarna (Andersson 2000). En avvikande identitet som lesbisk var något som gick att ta avstånd från. De kvinnor som tog på sig en sådan identitet kring sekelskiftet 1900 levde oftast i exil och drogs till subkulturer. Den miljö de rörde sig i, t.ex. i Paris, var helt skild från den som borgerliga kvinnor i vårt land hade att anpassa sig till om de önska framstå som respektabla.

Selma Lagerlöf prövade för sig själv och i de tidiga breven till Elkan olika identitetspositioner. Var hon en »förfärlig kvinna«? I sitt stora förklaringsbrev till Elkan skriver hon efter den första påsken de tillbragt tillsammans: »Men min känsla för dig är ej ful. [] Och hvarför skulle man så ej kunna älska hvem som helst af människor lika högt.»¹⁷ Lagerlöf pläderade för en bred kärleksuppfattning där inte könet utan känslan skulle vara det som avgjorde.

Selma Lagerlöf och Valborg Olander såg sig troligtvis inte som avvikande utan levde kvar i en äldre syn på kärlek och kvinnlig vänskap. Men ju mer kärleksbegreppet sexualiserades desto svårare måste det ha blivit att hålla ifrån sig misstankar om att det man gjorde och kände inte var något allt igenom riktigt. Att man avvisade en stigmatiserande identitet som lesbisk är inte underligt. Den förknippades med subkulturer och fallna kvinnor. Med ett respektabelt leverne kunde kvinnor långt in på 1900-talet leva nära samman utan att bli betraktade som avvikande. Men hotet om att stämplas som sjuk eller abnorm ökade hela tiden. När Strindberg i *Svarta Fanor* 1907 löpte amok i sitt korståg mot kulturkretsarna utmålade han Ellen Key som något av centralfigur i en lesbisk sammansvärjning. Det skedde just då kvinnors

1921

Sophie Elkan
dör

Selma Lagerlöf börjar skriva på en biografi över Sophie Elkan. Den förblir oavslutad men hon återupptar senare projektet. Det sista Lagerlöf skriver handlar om Sophie.

krav på rösträtt stod på dagordningen. Att Key hamnade i skottgluggen förefaller i efterhand märkligt. Om något var hon heterosexuallitetens prästinna (Borgström 2008, Stenberg 2009, under utgivning).

Jag har gjort könsöverskridande läsningar av några av Lagerlöfs tidiga publicerade litterära texter för att visa att hon fick skriva om sina känslor i förklädnad (Stenberg 2001). Andra forskare har förnekat det eller förbigått detta med tystnad. Ju mer jag sysslat med Lagerlöf frågar jag mig hur Lagerlöf, som pläderade för att låta »innervarelsen« komma fram, skulle ha kunnat undvika att använda sina egna erfarenheter av kärleken som kraft och lidande? Jag hävdar att rädslan över att det viktigaste i livet kunde ses som något »fult« hade konsekvenser för Lagerlöfs litterära skapande. Det medförde att hon fick en stor känslighet för udda och utsatta människor, och till och med för varelser på gränsen till att inte bedömas som mänskliga – trollen. Pläderingen för att man ska få »älska hvem som helst af människor lika högt« är en röd tråd i Selma Lagerlöfs människosyn. Det gör henne fortfarande aktuell – 150 år efter hennes födelse.

Noter

- ¹ Lagerlöf, Anteckningsbok 17, s 135- 115, KB signum L 55a:17.
- ² Lagerlöf, Anteckningsbok 17, s 31-34, KB signum L 55a:17.
- ³ Lagerlöf, Anteckningsbok 17, s 43- 44, KB signum L 55a:17.
- ⁴ Lagerlöf, KB signum L 1:73, s 22-26.
- ⁵ Lagerlöf, Anteckningsbok 27, s 7-8, KB signum L 55a:27.
- ⁶ Lagerlöf, Anteckningsbok 17, s 40- 42, KB signum L 55a:17.
- ⁷ Lagerlöf, Anteckningsbok 17, s 106-103, KB signum L 55a:17.
- ⁸ Lagerlöf, Anteckningsbok 26, s 149-102, KB signum L 55a:26.
- ⁹ Lagerlöf, KB signum L 1:73 s 6.
- ¹⁰ Lagerlöf, KB signum L 1:73 13 bl. 25 s., arbetsmanuskript med olika rubriker.
»Söndagsmiddag« inleds med de överstrukna rader som citeras.
- ¹¹ Lagerlöf, Anteckningsbok 17, s 35-39, KB signum L 55a:17.
- ¹² Lagerlöf, Anteckningsbok 17, s 45-48, KB signum L 55a:17.

1922-32

Självbiografi

Selma Lagerlöf började efter Sophies död skriva om sin egen barndom. En första del, Mårbacka, utkom 1922. Hon återupptog projektet åtta år senare. Då utkom Ett barns memoarer och Dagbok. På ett till synes naivt sätt berättar den

lilla Selma om sitt liv fram till 12 års ålder. Lagerlöf skrev inte om tiden därefter. Sina samkönade relationer berörde hon aldrig öppet i sina verk.

- ¹³ Lagerlöf, Anteckningsbok 17, s 49-57, KB signum L 55a:17
- ¹⁴ Brev från Selma Lagerlöf till Elisabeth Grundtvig 26.10 1933, citerat efter Edström 2002, s 556f.
- ¹⁵ Brev från Selma Lagerlöf till Sophie Elkan 9.4 1884. Redan i det första brevet från 28.1 1894 antyder Lagerlöf detta genom att tala om »innervarelsen« som Elkan borde släppa fram mer i sitt skrivande.
- ¹⁶ Ulvros 2001 betonar och problematiserar i sin biografi tidens antisemitism. Hon citerar ett brev från våren 1895 då Lagerlöf utförligt refererar och kommenterar en bok med starkt anti-semitisk tendens, s. 218ff. Ulvros anser att Lagerlöf ironiserar över boken men tycker samtidigt att hon varit »mycket taktlös och okänslig«. Sophie blev rasande och Lagerlöf betecknar det som »uppfriskande«. Jag ser Lagerlöfs kommentar av boken som en provokation ägnad att få Sophie att reagera och engagera sig genom att ta tag i och skriva om sitt judiska ursprung. Se Ulvros 2001, s. 233-34 där även hon delvis är inne på en sådan tolkning i samband med att Sophie 1901 bestämt sig för att skriva något med judiskt tema. Tilläggas kan att det var just 1901 som Valborg Olander dök upp i Lagerlöfs liv.
- ¹⁷ Brev från Selma Lagerlöf till Sophie Elkan [efter påsk] 1884.

Källförteckning

- Afzelius, Nils (1945): »Kommentarer«, *Från skilda tider. Efterlämnade skrifter av Selma Lagerlöf*. II. Stockholm.
- Andersson, Lars M (2000): *En jude är en jude är en jude Representationer av »juden« i svensk skämtpress omkring 1900-1930*. Lund 2000.
- Borgström, Eva (2008): *Kärlekshistoria. Begär mellan kvinnor i 1800-talets litteratur*. Göteborg 2008.
- Edström, Vivi (2002): *Selma Lagerlöf. Livets vågspel*. Stockholm 2002.
- Freedman, Jonathan (2000): *The temple of culture. Assimilation and anti-semitism in literary anglo-america*. Oxford 2000.
- Lagerlöf, Selma (1945): *Från skilda tider. Efterlämnade skrifter av Selma Lagerlöf*. II. Utgivna med kommentarer av Nils Afzelius. Stockholm 1945.

1925-28

Löwensköldska
ringen & Anna Svärd

Romanserien om prästen Karl Artur Ekenstedt kan läsas som en anti-romantisk nedmontering av en hjälte. Han är modersbunden och skildras med distans. Hjältinnan däremot, Charlotte Löwensköld, är handlingskraftig och praktisk. I Lager-

löfs sista stora romaner finns gott om bitande ironi och klarsynthet.

- Stenberg, Lisbeth (1998): »En lifsmakt för kvinnan. Hur en begynnande diskurs om relationer mellan kvinnor tystnar under 1880-talets skandinaviska sedlighetsdebatt«, *lambda nordica* 1998:2, s. 6–32.
- (2001): *En genialisk lek. Kritik och överskridande i Selma Lagerlöfs tidiga författarskap*. Göteborg 2001 (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen nr 40).
- (2007): »Toini Topelius – dotterliv och drömmar«, s. 141-166. *Historiska och litteraturhistoriska studier*. Red. Pia Forsell. Helsingfors 2007.
- (2008/09): *I kärlekens namn Människosynen, den nya kvinnan och framtidens samhälle i fem litteraturdebatter 1881-1909*. Stockholm (under utgivning).
- Toijer-Nilsson, Ying (1992): *Du lär mig att bli fri. Selma Lagerlöf skriver till Sophie Elkan*. Stockholm 1992.
- (2006): *En riktig författarhustru. Selma Lagerlöf skriver till Valborg Olander*. Stockholm 2006.
- Topelius, Toini (1887): »Öppet brev«, *Dagny* 1887 s. 126f.
- Ulvros, Eva Helen (2001): *Sophie Elkan. Hennes liv och vänskapen med Selma Lagerlöf*, Lund 2001.
- Wivel, Henrik (1990): *Snödrotsningen. En bok om Selma Lagerlöf och kärleken*. Översättning Birgit Eklund. Stockholm 1990.

1928

Henriette Coyet –
en sista ny vän

Selma Lagerlöf fyllde 70 år och hittade en ny vän – Henriette Coyet, friherrinna på Torups slott i Skåne. En öppen brevväxling började och förälskelsen gav Lagerlöf ny skaparlust.